

ІСТОРІЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРШНИНИ НА МЕЖІ XVII–XVIII СТ.: НОВІ ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Присяга Чернігівського полку 1718 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передмова Ірина Кривошея. – Чернігів, 2011. – 344 с.
Чернігівська переписна книга 1666 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець. – Чернігів, 2013. – 248 с.

Впровадження до наукового обігу документів із історії Української козацької держави другої половини XVII – початку XVIII ст. є визначною подією, бо саме на цьому часовому проміжку дослідники Гетьманщини зіштовхуються з найбільшими прогалинами у джерельній базі. Саме на їх заповнення спрямована серія публікацій документів під назвою «Джерела до вивчення козацтва», яку започаткували чернігівські історики Ігор Ситий та Сергій Горобець.

Відкриває серію видання присяги Чернігівського полку 1718 р. У той рік його населення в числі інших полків Гетьманщини присягало на вірність спадкоємцю російського престолу сину російського царя Петра I царевичу Петру Петровичу. Сама присяжна книга Чернігівського полку 1718 р. була виявлена у фондах Російського державного архіву давніх актів.²

Структурно видання складається з передмови Ірини Кривошеї, вступу, публікації тексту присяги, іменного та географічного покажчиків. У передві І. Кривошея розглядає обставини укладення присяги 1718 р. (зокрема, питання щодо успадкування російського престолу синами Петра I) та характеризує її інформаційний потенціал, порівнюючи з присягами московським царям 1654, 1676 та 1682 рр.

Насамперед головна різниця між ними в тому, що у присягах другої половини XVII ст. вміщені представники далеко не всіх станів населення Української козацької держави. До присяги 1654 р. не внесене духовенство, яке відмовилося присягати царю Олексію Михайловичу. Проте воно присягало першим в наступних присягах 1676 та 1682 рр. Натомість у них відсутні або представлені вибірково списки козаків та міщан, за яких присягали відповідно сотники, курінні отамани та війти. На відміну від цих документів присяга 1718 р. охопила представників майже всіх станів Української козацької держави. Також, як зазначає І. Кривошея, присяга 1718 р. у порівнянні з відомостями двох попередніх присяг дозволяє простежити процеси структуризації неурядової старшини, основними категоріями якої на початку XVIII ст. стали бунчукові та значкові товариші³.

Дослідниця ретельно проаналізувала структуру присяжної книги Чернігівського полку, що дозволяє зробити певні висновки про порядок приведення населення до присяги. Насамперед, це окремі листи з однаковим друкованим текстом присяги, під якими підписались духовенство, полкова старшина, бунчукові та значкові товариші. При цьому І. Кривошея звернула увагу на те, що присяга 1718 р. стала першим документом в якому звертається увага на рівень освіченості неурядової старшини. Так, більшість бунчукових товаришів були письменними, тоді як значна частина значкового товариства писати не вміла. З цього приводу в реєстрі знач-

² РДАДА. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 48. – 258 арк.

³ Кривошея І.І. Присяги російським царям XVII–XVIII ст. як джерело до історії неурядової старшини Гетьманщини // Сіверянський літопис. – 2011. – № 4. – С. 22.

кових товаришів Чернігівського полку здійснений розподіл на письмених та неписьмених⁴.

Стосовно неурядової старшини у присязі 1718 р. дослідниця звертає увагу на існування в Чернігівському полку категорії «товариш сотні», яка у другій половині XVIII ст. чітко відрізнялася від рядового козацтва, проте на початку XVIII ст. поступово зникла. У тексті пам'ятки населення кожної сотні, що проводилась до присязи, поділене на дві частини. До першої внесені козаки, міщани та посполиті, що присягали в Чернігові. В іншій частині переписане населення, приведене до присязи на місцях. В цьому випадку товаришами сотні є козаки, що присягали в Чернігові. Однак, такий поділ чітко простежується лише у восьми сотнях, що розташовувались до полкового центру найближче. В інших сотнях всі козаки об'єднані під назвою «товариство», що викликає низку запитань щодо існування чи поступового нівелювання категорії «товаришів сотні» взагалі. Отже, присяга 1718 р., окрім того, що містить списки населення Чернігівського полку, є одночасно відображенням перехідних процесів, що відбувалися в середовищі його окремих станів.

Значення опублікованої пам'ятки підкреслюють у вступі й упорядники видання. Вона значно поповнила список відомих науковцям присяг та дозволила ввести до наукового обігу надзвичайно цінний матеріал щодо персонального складу одного із головних полків Гетьманщини. Після реєстру 1649 р. це перший повний список козаків, міщан та посполитих Чернігівського полку, адже ревізії, що збереглися, охоплюють період 1732–1755 рр. До ревізій практично не потрапляли духовні особи, тому важливе значення має список духовенства Чернігівської протопопії, оскільки наступні подібного роду відомості містить хіба що Рум'янцевський опис Малоросії 1765–1769 рр. Крім того, матеріали присязи мають важливе значення для дослідження та уточнення адміністративно-територіального устрою Чернігівського полку, вітчизняної ономастики, топонімики, генеалогії козацької старшини, історії церкви.

Упорядники наводять докладну характеристику джерела, що включає структуру пам'ятки, аналіз повноти та достовірності відомостей. На відміну від багатьох інших документів того часу присяга 1718 р. збережена повністю без втрат окремих аркушів та великих фрагментів тексту. Присяжна книга складається з наступних структурних частин: короткий зміст, друковані тексти присяг, присяга духовних осіб, значкового та бунчукового товариств та присязи козацького й простолюдного населення сотень Чернігівського полку.

Також звертається увага на відсутність окремих населених пунктів в тексті присязи. Наприклад, пропущені села Пакульської волості Києво-Печерського монастиря, які адміністративно належали до Любецької сотні. Не позначені й деякі гути та рудні, відомі за іншими джерелами того часу. Як вихід із ситуації укладачі наводять порівняльну таблицю, в якій перераховані згадані у присязі 1718 р. всі населені пункти Чернігівського полку у порівнянні з аналогічними даними найближчих у часі ревізій – 1713 (посполитих) та 1732 рр.⁵ Такий підхід дозволяє простежити, як змінювалася чисельність населених пунктів у сотнях, їх назви та статус. Принагідно звертається увага на те, що укладачі присязи 1718 р. не розрізняють села та «деревні», всі поселення (за винятком міських) названі селами або слободами.

4 Присяга Чернігівського полку 1718 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передмова Ірина Кривошея. – Чернігів, 2011. – С. 7, 76.

5 Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДА України). – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 3. – 143 арк.; ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19364. – 433 арк.

Важливим досягненням упорядників публікації стали підсумкові цифри щодо представників різних станів населення Чернігівського полку, оскільки в документі не проводився облік осіб, що присягали. Так, згідно підрахунків укладачів, всього в Чернігівському полку присягнуло 9455 чоловік. Поряд окремо підрахована чисельність представників духовенства (священники, монахи), студентів Чернігівського колегіуму, представників полкової урядової та неурядової старшини, козаків, міщан, посполитих та причетників. Стосовно останніх подана окрема таблиця з чисельним розподілом представників козацького та простолюдного станів по сотнях Чернігівського полку. Також дослідники наводять окрему цифру – 408 осіб різних станів, які присягали безпосередньо у Чернігові.

Всі ці обрахунки дозволяють скласти приблизне уявлення про чисельність населення Чернігівського полку на початку XVIII ст. та кожної окремо взятої сотні. Однак, це далеко неповні відомості, оскільки до присяги приводилось доросле чоловіче населення, а представники жіночої статі та інших вікових категорій залишилися поза її межами. Також про неповноту обліку свідчить порівняння підсумкових цифр з аналогічними відомостями ревізії Чернігівського полку за 1713 р. В ній чисельність посполитих виявилася значно більшою ніж у присязі 1718 р. Щоб пояснити цю різницю необхідна подальша пошукова робота, оскільки документи, які б розкривали механізми організації та проведення присяги, поки що не виявлені.

Видання «Чернігівська переписна книга 1666 року» стало другим у серії «Джерела до вивчення козацтва». Його відкриває така ж змістовна передмова, в якій упорядники висвітлюють політичні обставини появи переписних книг, стан їхньої збереженості та здобутки попередників щодо опрацювання й публікації текстів. Особливо відзначається внесок вченого-архівіста В. Романовського, який у 1933 р. видав Київську, Ніжинську та Батуринську переписні книги, а у 1967 р. узагальнив свої напрацювання у спеціальній монографії⁶. Наголошуючи на необхідності саме повного видання переписної книги Чернігова, укладачі звернули увагу на фрагментарність та неточності передачі тексту в попередніх публікаціях (для порівняння запропонована спеціальна таблиця)⁷.

Географічні межі книги охоплюють частину території сучасних Чернігівського, Куликівського, Ріпкинського районів Чернігівської області та білоруське Задніпров'я у напрямку на північний захід по давньому шляху Чернігів – Бобруйськ (частина сучасних Гомельської, Могильовської областей Республіки Білорусь). Роботу над публікацією пам'ятки значно полегшує таблиця під назвою «Структура Чернігівської переписної книги». У ній представлений повний перелік населених пунктів, згаданих у книзі, чисельність дворів, їх мешканців та кількісний розподіл населення за станами (міщани, селяни та бобилі).

Матеріали Чернігівської переписної книги допомагають у реконструкції адміністративно-територіального поділу Чернігово-Сіверщини XVI ст. Як відомо, московські переписувачі проігнорували полково-сотенний устрій Гетьманщини та вели опис населення за повітами. На думку упорядників, московські представники взяли за основу адміністративно-територіальний поділ, що існував на Чернігово-Сіверщині в період її належності до

6 Переписні книги 1666 року / [підготував до друку та зредгував В.О. Романовський]. – К.: ВУАН, 1933. – 448 с.; Романовский В.А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. – Ставрополь, 1967. – 125 с.

7 Чернігівська переписна книга 1666 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець. – Чернігів, 2013. – С. 5.

Московської держави (1500–1618 рр.). Також зроблено важливі висновки щодо включення до переписної книги території білоруського Задніпров'я. Документ зафіксував картину повного виведення місцевого населення після закінчення військових дій у 1657 р. та відповідно запустіння в цьому регіоні. Водночас спостерігалось значне збільшення людності на теренах Чернігівщини. Відносно компактний Чернігівський полк поступово розростається й на початок 1670-х рр. налічує 16 сотень. Включення до Чернігівської переписної книги відомостей про досить віддалену смугу білоруських земель, на думку упорядників, є свідченням далекосяжних планів московських можновладців щодо приєднання у майбутньому цієї території до Московської держави.

Далі упорядники звертають увагу на особливості перепису населення. Його об'єктом стали міські та сільські жителі, оскільки саме вони мали сплачувати податки в царську казну за Московськими статтями 1665 р., які підписав гетьман І. Брюховецький⁸. Поза переписом залишилось духовенство, козацька старшина та рядове козацтво. До книг вносились лише господарі дворів та їх дорослі сини. Стосовно них, як і в присяжних книгах 1654 р., в основному вказано лише імена. Функцію прізвищ тут виконували імена по-батькові або прізвиська отримані від назви ремесла або промислу, яким займався його носій. З цього приводу укладачі навели приклади прізвищ, які були поширені у певній місцевості та зафіксовані в інших документах 1670-1680-х рр.

На увагу заслуговує розлогий коментар стосовно відомостей переписної книги про розвиток землеробства, ремесел й торгівлі. Попри відсутність згадок про цехи, у книзі поряд з іменами господарів вказано види ремесел, якими вони займалися. Зокрема, укладачі підраховували чисельність ремісників та людей які займалися торгівлею, промислами у Чернігові, Седневі, Любечі, Слабині та окремих селах. Важливими є пояснення упорядників щодо кожної з ремісничих професій, наведених у переписній книзі. Окрема увага звертається на міри ваги та грошові одиниці, що були в обігу у Московському царстві та Українській козацькій державі. Співвідношення між останніми представлено в окремій таблиці. Для більш повного уявлення доцільно було б показати переведення тодішніх мір ваги у сучасні та навести співвідношення грошових одиниць другої половини XVII ст. з більш пізніми.

Беззаперечно перевагою обох видань є карти-схеми розташування поселень, згаданих в тексті Чернігівської переписної книги 1666 р., присяги 1718 р., Чернігівської та Березнянської протопопії, а також карти сотень Чернігівського полку станом на 1718 р. Всі карти підготовлені Андрієм Потьомкіним і містять лише ті населені пункти, які згадані в текстах присяги та Чернігівської переписної книги.

Як справедливо зазначають упорядники кордони території сотень спиралися на географію регіону, напрямки головних шляхів, військово-політичні, суб'єктивні чинники, на церковне, старшинське, козацьке та поселите землевладіння. Попри те, що конфігурація кордонів сотень Чернігівського полку набула завершеного вигляду ще в 1670-ті рр., та надалі істотних змін не зазнавала, майже повна відсутність документів щодо конкретної лінії кордонів між сотнями не дозволяє чітко визначити принципи розмежування. Тому цілком слушною є відмова від нанесення кордонів на картах сотень, на полковій карті, аби уникнути спотворен-

⁸ Романовский В.А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. – Ставрополь, 1967. – С. 41.

ня історичних реалій. Наприклад, сьогодні неможливо однозначно стверджувати чи існував розрив між західною і східною частинами Білоуської сотні, чи все ж таки їх з'єднувала невеличка смуга землі; чи відсікали землеволодіння Буди Салтиково-Дивицької сотні Ніжинського полку села Грабівку та Орлівку від решти території Вибельської сотні⁹. Застосування різних кольорів для позначення населених пунктів окремих сотень дозволять читачам достатньо чітко орієнтуватися у питаннях адміністративно-територіальної належності тих чи інших поселень, скласти певне уявлення про принципи формування сотенних територій. До того ж на картах чітко позначені сотенні центри, інші населені пункти, річки, болота, лісові масиви, що також допоможе скласти уявлення про обшири сотень, їх забезпеченість земельними ресурсами та гідрографічну сітку регіону. Загалом такі публікації документів щоразу дають нові матеріали для розв'язання питань про формування кордонів адміністративно-територіальних одиниць.

Водночас, укладачі вносять застереження стосовно достовірності та повноти окремих відомостей опублікованих пам'яток. Тому інформацію, наведену тут, слід співставляти з відомостями інших джерел задля досягнення коректних висновків та уникнення прикрих помилок.

Тексти документів в обох книгах подані мовою оригіналу без будь-яких скорочень, із збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей, згідно з нормами сучасного російського правопису. Без застережень доповнено скорочені слова, внесено у рядки виносні літери. Титла розкриті без застережень. Пропущені або втрачені внаслідок механічного пошкодження тексту літери відтворені у квадратних дужках. Помилкові написання, пропуск окремих літер, невинуваті повтори зберігаються. Збережені відмінності в написанні географічних, власних назв. Літери, що вийшли з ужитку (окрім літери ±), подані у сучасній транскрипції. Слова із сумнівним прочитанням взяті у квадратні дужки.

Видання містять іменний та географічний покажчики, які покликаються на нумерацію документів. Стосовно Чернігівської переписної книги 1666 р. укладачі звернули увагу й на те, що московські переписувачі, не обізнані з місцевою специфікою, часто перекручували на власний розсуд імена, прізвища, географічні назви, назви ремесел та промислів.

Загалом опубліковані пам'ятки мають виняткове значення для реконструкції кількісного та поіменного складу населення Чернігово-Сіверщини другої половини XVII–XVIII ст. До того ж ґрунтовні передмови до цих видань, що значно полегшують роботу науковців, є свідченням копійної праці укладачів при підготовці тексту документів до друку. Потреба окремих уточнень щодо цих джерел, нестача відомостей зумовлені як втратами окремих фрагментів пам'яток, так і відсутністю додаткових документів, щодо проведення переписів населення. Відповіді на ці питання можуть дати подальші пошуки в архівосховищах.

Казимиров Д. История Чернигово-Северского края на рубеже XVII–XVIII ст.: новые публикации источников.

Kazimirov D. New publication of sources for the history of Chernigov-Seversky region in late XVIIth – early XVIIIth century.

⁹ Присяга Чернігівського полку 1718 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передмова Ірина Кривошея. – Чернігів, 2011. – С. 23.